

УДК 316.334.56

О. В. Жулькевська – кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри методології та методів соціологічних
досліджень Київського національного університету
імені Тараса Шевченка;

М. В. Грищенко – магістр соціології Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

Суспільний простір міста як об'єкт соціологічного вивчення та емпіричний референт соціальних змін

*Роботу виконано на кафедрі методології
та методів соціологічних досліджень
КНУ ім. Т. Шевченка*

У статті виокремлено перелік емпіричних референтів соціальних змін у суспільному просторі сучасного міста відповідно до чотирьох вимірів соціальних змін, а саме: структурного, процесуального, функціонального та мотиваційного.

Ключові слова: суспільний простір, соціальні зміни, емпіричні референти соціальних змін у суспільному просторі міста.

Жулькевская Е. В., Грищенко М. В. Общественное пространство города как объект социологического изучения и эмпирический референт социальных изменений. В статье представлен перечень эмпирических референтов социальных изменений в общественном пространстве современного города в соответствии с четырьмя измерениями социальных изменений, а именно: структурным, процессуальным, функциональным и мотивационным.

Ключевые слова: общественное пространство, социальные изменения, эмпирические референты социальных изменений в общественном пространстве города.

Zhulkevskaya O. V., Gryshchenko M. V. Public Space of City as an Object of Sociological Investigation and Empirical Referent of Social Changes. List of empirical referents of social changes in the public space of contemporary town is given in compliance with four dimensions of social changes, notably structural, procedural, functional and motivational in this article.

Key words: public space, social changes, empirical referents of social changes in the public space of city.

Постановка наукової проблеми та її значення. Життя і окремої людини, і певної людської спільноти неможливо уявити поза просторово-часовим виміром, який є онтологічною засадою існування будь-якого фізичного об'єкта. Просторове розташування та переміщення характеризує статичний та динамічний аспекти буття будь-яких об'єктів відповідно, в тому числі і соціальних. Розглядаючи простір у соціологічному витлумаченні, можна трактувати про розмежування таких його різновидів, як фізичний, соціальний, життєвий, суспільний, публічний тощо. Наведені терміни подекуди використовуються у метафоричному сенсі («простір взаємодії», Е. Гідденс), а іноді – з цілком однозначним тлумаченням («геометричний простір», П. Сорокін). І попри зростаючий інтерес соціологів до розгляду просторового виміру суспільного життя, термінологічна та понятійна «поліфонія» не тільки не вщухає, а стає все помітнішою. Очевидно, загалом це пов'язано зі складністю розгляду поняття «простір» у соціологічній інтерпретації, а отже, теоретичній та емпіричній, якщо дослідник має на меті подальше оперування емпіричними даними, а не лише умоглядні спекуляції. З іншого боку, бурхливий розвиток різних форм суспільного буття, у тому числі і поселенських структур, спонукає нас до осмислення особливостей просторового виміру суспільства. Отже, наявним постає **протиріччя** між появою кардинально нових умов життя на урбанізованих територіях, зміною в них форм соціальної взаємодії, та відсутністю обґрунтованих наукових висновків щодо оптимальних та ефективних способів просторового впорядкування суспільного життя у міському середовищі.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Соціологічну традицію звернень до розгляду просторової обумовленості існування людини виокремлено в кінці XIX ст. До аналізу простору в соціологічній традиції зверталися: О. Конт, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Т. Парсонс, пізніше – Е. Гідденс, П. Бурдьє, А. Лефевр, Е. Соджа, А. Ален та ін. До аналізу його окремих елементів, наприклад, прояву соціальної дистанції в просторі, у своїх дослідженнях зверталися Я. Морено,

Е. Богардус, Е. Берджес, Р. Парк, причому два останні показали соціальну неоднорідність фізичного простору і заклали основи «просторово зорієнтованої» галузі соціології – соціології міста [7, 299].

Російський дослідник А. Ф. Філіппов вирізняє три аспекти розгляду простору в соціології: 1) простір як поле взаємодії соціальних акторів¹; 2) соціальний простір як порядок соціальних позицій, метафоричний простір, що структурується статусами соціальних акторів; 3) простір як щось доступне для огляду, місце розташування об'єктів, вмістилище місць [6]. У контексті виявлення основних властивостей суспільного простору сучасних урбанізованих територій та виявлення емпіричних проявів в ньому соціальних змін нас буде цікавити перший аспект розгляду простору в соціології – простір взаємодії соціальних акторів.

У статті представлено соціологічну інтерпретацію поняття суспільного простору міста з метою здійснення спроби виділення в ньому емпіричних референтів соціальних змін, відповідно до якої передбачено розв'язання таких завдань: огляд підходів до визначення поняття суспільного простору; розкриття змісту поняття «суспільний простір міста»; окреслення функцій суспільного простору міста та основних тенденцій його розвитку на сучасному етапі; формування переліку емпіричних референтів (проявів) соціальних змін у суспільному просторі сучасного міста.

Виклад основного матеріалу. В міському просторі умовно можна виділити такі виміри: персональний, тілесний простір (часто описується як «бульбашка»); приватний закритий простір (обмежується правами власності та контролюється власником (наприклад, приватне житло)); суспільний простір (або «публічний простір» (public space)) – простір, який група сприймає як свій.

Останній може мати конкретного власника (наприклад, території кафе, торгівельно-розважальних комплексів, одним з функціональних призначень яких є взаємодія суб'єктів споживання), або ж перебувати у власності громади (наприклад, вулиці) чи бути напівприватним (внутрішній двір будинку). Суспільний простір може бути відкритим (наприклад, площі) або мати обмежений доступ (наприклад, доступ за наявності квитка, або ж посвідчення чи певного статусу).

Щодо суспільного простору міста слід зазначити, що у вітчизняній науковій традиції не існує чітко закріпленого терміну для позначення цього просторового виміру. В західній традиції прийнято вживати термін «public space», тоді як вітчизняні соціологи використовують низку термінів – «суспільний простір», «публічний простір», «громадський простір» або ж навіть «соціальний простір». Очевидно, що термін «соціальний простір» не може бути придатним для цього контексту, оскільки за П. Бурдьє він тлумачиться насамперед як простір ролей, статусів та позицій, що займають індивіди, і не має ніякої прив'язки до певної території, тобто фізичного виміру. Поняття «public space» у сучасній європейській традиції розглядається в трьох основних аспектах: 1) як відкритий простір для відпочинку, рекреації, охорони здоров'я; 2) простір дебатів; 3) доступний простір – місця для всіх, або групи осіб, що ґрунтуються на основі соціальної свободи пересування та анонімності. І соціологів передусім цікавить останній аспект.

Враховуючи наведені тлумачення поняття «public space», ми маємо змогу співвіднести терміни, які використовуються в українській мові для позначення цього поняття, а саме: «публічний простір», «громадський простір», «суспільний простір». На нашу думку, термін «публічний простір» більшою мірою відповідає простору дискусій, дебатів, народних зібрань, щось на кшталт «агори» – місця обговорення суспільно значущих питань. Термін «громадський простір». Передусім вказує на приналежність простору громаді, тобто відображає форму власності. Отже, найбільш влучним терміном для позначення цього поняття є термін «суспільний простір», який ми і будемо використовувати у подальшому розгляді.

Суспільний простір виражає колективне життя міста і, на думку багатьох дослідників (серед них У. Уайт, Д. Джейкобс і Р. Сеннетт), є найважливішою складовою міського життя. Як пише американська дослідниця публічних просторів Лін Лофланд, «міське життя стало можливим завдяки впорядкуванню міського населення на вигляд і розташуванню в просторі таким чином, що люди у місті можуть дізнатися про навколишніх, просто дивлячись один на одного» [5]. І відбуватися все це може передусім у загальнодоступних суспільних місцях міста.

¹ Тут розглядається значення близькості/віддаленості акторів один від одного для самого процесу взаємодії. Значення надається: а) тому, як дослідник інтерпретує простір; б) яким є соціальне значення простору, що не рефлексується учасниками, але є принципово важливим для них; в) яке значення просторовим характеристикам взаємодії надають самі учасники (тобто як простір усвідомлюється і обговорюється ними).

Враховуючи зазначене вище, під *суспільним простором міста* ми будемо розуміти відкритий та напіввідкритий простір, що передбачений для перебування людей, їх пересування, для «комунікації незнайомців» (Л. Лофланд), анонімних зустрічей міщан (вулиці, площі, парки, ресторани, магазини, громадські місця та ін.) [5].

Суспільний простір має дві визначальні характеристики. Перша з них полягає у тому, що він, з одного боку, конструюється соціальною реальністю, а з іншого – навпаки, конструює цю реальність. Таким чином, у цьому контексті варто відмітити штучність створення суспільного простору і те, що він є елементом відтворення та творення соціальної реальності. Так, суспільний простір обумовлює особливості взаємодії, контактів та комунікації індивідів і насамперед комунікація, норми поведінки, соціальна взаємодія обумовлюють та формують цей простір. А. Лефевр підкреслює, що соціальні відносини виробництва мають соціальне існування лише тоді, коли вони є у просторі, проектується у простір і в той же час виробляють його. П. Бурдьє зазначає, що простір також є конструктом: «Той простір, у якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально позначеним і сконструйованим». Соціальне також «об'єктивоване», «вписане» у просторове: «фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, соціальна структура в об'єктивному стані (як, наприклад, план міста), об'єктивація і натуралізація минулих і нинішніх соціальних відносин» [1].

Другою важливою характеристикою суспільного простору є наявність контролю. А. Лефевр відштовхується від ідеї створеності, виробництва простору: «простір є продукт (соціальний)». Однак, будучи засобом виробництва, він одночасно є і засобом контролю; в цьому сенсі він так само «реальний» як товар або гроші. Так, суспільний простір не лише зумовлює створення комунікації, а й обмежує її, він контролює та обумовлює рівень доступу; простір задає норми поведінки та існування в ньому. За Лайманом і Скоттом, саме існування соціальних норм, які керують поведінкою у натовпі, демонструє соціальний характер суспільного простору [3].

Суспільний простір відіграє важливу роль у процесі інтеграції міського населення. Так, американська дослідниця Дж. Джейкобс зазначає, що в умовах роз'єднаності жителів міста і відсутності сталих каналів інформації про інших жителів міста інформаційним і комунікативним простором стають саме суспільні міські простори, де всі зустрічаються з усіма, вони дають змогу людям, як зазначає автор, «знайти спільну мову тротуару». Тобто фактично ці простори виконують роль навчального майданчика для спостережень, або майданчика соціалізації [5].

Суспільний простір міста також завжди відіграв важливу суспільно творчу та інтеграційну роль. Так, ще з давніх часів площі та ринки були місцями збору та комунікації людей, обміну та взаємодії. Проте, у сучасних містах суспільний простір виглядає інакше. Він є майданчиком не для спілкування, а для «спостереження» (Р. Сеннетт), що говорить про трансформацію публічної культури, яка перетворюється із вербальної у візуальну, змінює свою форму і наповнення, але не функцію [2]. Так, наприклад, А. Лефевр зауважує, що нові міські ансамблі знищили вулицю, хоча вона все ще зберігає власну реальність, специфічне і самобутнє життя, вириває людей зі стану ізоляції і дефіциту спілкування. Спонтанний театр, місце ігор без чітких і тим більш цікавих правил, місце зустрічей і багаточисленних спонукань (матеріальних, культурних, духовних) вулиця виявляється необхідною [4]. З розвитком сучасного міського індивідуалізму індивід у місті онімів. Вулиця, кафе, універмаг, залізниця, автобусні зупинки і метро стали місцями перегляду, а не сценою для спілкування. Водночас, коли у сучасному місті підтримка вербальних зв'язків між незнайомими людьми ускладнюється, імпульси симпатії, які індивіди можуть відчути в місті, дивлячись на навколишнє середовище, стають все більш швидкоплинними – секундна реакція на кадри з життя. Саме візуальне середовище, анонімні зустрічі «німих» городян створюють на сьогодні загальний комунікативний простір, «почуття міста», що насамперед сприяє зниженню міської соціальної напруженості і страхів. Небезпечними й некомфортними городяни часто вважають ті місця, які не знають і не використовують у своїй повсякденній практиці. Міська непередбачуваність, страх перед злочинністю, етнічною, соціальною різноманітністю призводять до того, що люди прагнуть сховатися в соціально гомогенних співтовариствах, проте вони потрапляють в замкнене коло. Скорочення досвіду використання суспільних міських місць нарівні з іншими городянами, закупорювання у «закритих сел-щах» («gated communities») і сегрегованих місцях відпочинку призводять лише до поглиблення страхів перед відкритим громадським простором [2]. Таким чином, основною рисою розвитку сучасного суспільного простору є його приватизація та комерціалізація, обмеження, створення квазівідкритих суспільних просторів. Комерціалізація полягає у перетворенні відкритих просторів у простори споживання, в яких переважають споживчі практики, доступні не для всіх. У підсумку по-справж-

ньому відкритий суспільний простір підміняється «напіввідкритими» місцями. Ця «напіввідкритість» для окремих груп не є новою, проте сьогодні процес набуває ще ширшого розмаху: функції відкритих міських просторів частково переймають торгові простори, торгові центри, куди доступ також обмежений за принципом доходу і типу споживання. Саме про це пише Д. Джейкобс у своїй відомій книзі «Життя і смерть великих американських міст» [5].

Головними майданчиками комунікації в містах нового часу стали магазини, культурні інституції, стадіони, ресторани і кафе – вузлові простори культури споживання. Крім того, у відкритих міських місцях також часто починають домінувати споживчі практики, що робить перебування у них комфортним лише для тих, хто готовий і може практикувати запропонований тип споживання. У такій ситуації можуть виникати відчутні бар'єри на вході, які формують простір обмеженої відкритості. Комерціалізація супроводжує і символічне привласнення, захоплення простору: міські території приватизуються, в уявленнях городян зв'язуються із певними соціальними групами і видами діяльності. Виникли нові типи простору, що не існували раніше (такі як торгові центри, торгово-розважальні комплекси, моли). Ці формати в міру освоєння їх городянами зайняли важливе місце у міському середовищі, стали точками локалізації нових стилів життя і соціальних відмінностей. Так, американський автор Трідіб Банерджі зазначає, що на практиці торгові центри «замінили міський центр і головну вулицю», оскільки в них можна спостерігати всі види активності, типові для відкритих суспільних місць. Так, торговий центр є аналогом відкритого суспільного простору, проте більш безпечним та обмеженим щодо можливості контактів із «небажаними», «чужими» [2]. Проте зміна місць локалізації простору комунікації та взаємодії не змінює їх основних функцій.

Серед основних функцій, які виконує суспільний простір, слід виділити такі: функції обміну, кругообігу, праці, культури, відпочинку, обумовлення або обмеження комунікації та ін. Поряд із цим він відіграє і функцію контролю та розрізнення людей, функцію розділення приватного та публічного. Ключовими також є функції безпеки, урізноманітнення і надання можливості для діяльності. Безпеку при цьому забезпечують самі люди, які наглядають один за одним та за дітьми, таким чином починає працювати соціальний контроль суспільного простору, відсутність якого часто і підвищує ризики міського життя. У таких умовах знижуються деякі негативні ефекти міської анонімності.

Отже, суспільний простір відіграє ключову роль у функціонуванні міста. Він не лише пов'язує між собою розрізнені міські осередки, виконуючи логістичну функцію, а й відіграє соціально значущу роль інтеграції міського населення, забезпечує середовище для комунікації та взаємодії. Саме суспільний простір визначає суть міста, відображає його суспільний прояв. Як же відбиваються соціальні зміни в суспільному просторі? За якими емпіричними проявами ми можемо ідентифікувати ці зміни та відповідно фіксувати динаміку соціальних відносин у міському середовищі?

Соціальними змінами є такі зрушення, що відбуваються у соціальних відносинах, спільнотах, інститутах, процесах, організаціях впродовж певного періоду часу. Залежно від типу соціальних зв'язків зміни можуть мати структурний, процесуальний, функціональний та мотиваційний характер. Щодо соціальних змін, які відбуваються в міському середовищі, на рівні суспільного простору міста емпірично можливо зафіксувати зміни у функціональному призначенні різних соціальних інститутів, організацій, груп (як, наприклад, змінюється роль громадського самоврядування), у структуруванні міської спільноти (поява нових соціальних прошарків та груп, особливості їх взаємодії), у протіканні соціальних процесів (зокрема, процесу глобалізації, розвитку суспільства споживання). Отже, евристичний потенціал вивчення суспільного простору міста для фіксації соціальних змін полягає в тому, щоб окреслити емпірично реєстровані референти цих змін в організації, функціональному призначенні та особливостях використання місць спільного доступу городян.

Враховуючи характеристики суспільного простору, зазначені вище, перерахуємо його властивості, динаміка яких може розглядатися в ракурсі фіксації соціальних змін, що відбуваються на урбанізованих територіях. Емпіричні референти згруповано відповідно до чотирьох вимірів соціальних змін:

функціональний вимір:

1) функціональне призначення суспільного простору (в тому числі щодо забезпечення різних форм комунікації);

2) чи виконує (і як саме?) суспільний простір функцію каналу інформування про події та інших людей (чи наявними є умови для спостереження та вивчення людьми поведінки один одного);

3) ступінь комерціалізованості суспільного простору;

структурний вимір:

4) зонування території;

5) форма власності території, що використовується як суспільний простір;

6) ступінь відкритості суспільного простору (відкритий або з обмеженим доступом);

7) ступінь виконання суспільним простором логістичної функції у місті (як він пов'язує окремі міські осередки).

мотиваційний вимір:

8) чи наявні певні норми поведінки в цьому суспільному просторі (або чи є такі норми вимогою в цьому просторі);

9) як ідентифікуються «свої-чужі» у суспільному просторі;

10) пов'язаність (в громадській думці) цього суспільного простору з певними соціальними групами та/або видами діяльності;

процесуальний вимір:

11) які форми інтеграції (реально або потенційно) може забезпечувати соціальний простір (зокрема, міжособистісне спілкування, масові збори тощо);

12) особливості спілкування в цьому просторі (наприклад, масова комунікація, у більшості неперсоніфіковане, персоніфіковане).

Очевидно, що перераховані ознаки можна розглядати також у контексті фізичного (4, 6), економічного (1, 3, 5, 7), комунікативного (1, 2, 10, 11, 12) та нормативного (8, 9,) вимірів вивчення суспільного простору. Основне, на що треба звернути увагу при розгляді цього об'єкта дослідження при вивченні соціальних змін – це їх (тобто змін) динамічний аспект, що з необхідністю вимагає від дослідника здійснення не одного, а декількох відтермінованих у часі замірів перелічених властивостей з метою фіксації зрушень у суспільному житті на урбанізованих територіях.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідження суспільного простору міста дає доволі різнобічну інформацію про особливості функціонування суспільства, його цінності, пріоритети та орієнтації, рівень інтегрованості та розвитку. Резюмуючи матеріал, викладений у статті, відмітимо таке:

1. Суспільний простір є важливим і перспективним об'єктом наукового вивчення¹. Зважаючи на розвиток візуальної соціології та поступовий перехід публічної культури від вербальної до візуальної, дослідження суспільного простору з потребою передбачає розробку методологічних засад, зокрема, детальної інтерпретації самого поняття «суспільний простір міста» з розробкою системи його емпіричних індикаторів, а також деталізації конкретних засобів їх фіксації у емпіричних соціологічних дослідженнях (тобто розробки та апробації відповідних методів, технік, процедур).

2. Очевидно, що в динамічному і мінливому сучасному суспільстві особливий інтерес у дослідників викликають зміни, що відбуваються у соціальному середовищі – у соціальних відносинах, спільнотах, інститутах тощо. І цілком природно, що ці зміни мають певним чином відбиватися і на суспільному просторі – і на самій його організації, і на функціональному призначенні та особливостях публічного використання. Отже, представлений у цій статті перелік ознак суспільного простору, за якими можна прослідкувати соціальні зміни, що відбуваються на урбанізованих територіях, ми розглядаємо як один із кроків на шляху побудови методичного інструментарію для дослідження соціальних змін у сучасному місті.

Продовження розробки представлених ідей автори вбачають у плануванні та проведенні емпіричного дослідження соціальних змін в українському суспільстві за доби трансформаційних процесів (що відбуваються в нашій країні впродовж останніх двадцяти років) шляхом вивчення їх (змін) віддзеркалення у суспільному просторі сучасних українських міст.

¹ Інтерес до вивчення суспільного простору міста не є суто теоретичним, він продиктований нагальними практичними потребами. Сьогодні в різних містах світу створюються міждисциплінарні робочі команди, що складаються із архітекторів, урбаністів, економістів, соціологів тощо, які займаються розробкою та втіленням в життя проектів «ефективного» суспільного простору, що мають на меті покращення комунікації та взаємодії в міському просторі, а також підвищення його безпеки. Яскравими прикладами таких розробок є проект «Дизайн для Лондона», в рамках якої наявна програма 100 публічних місць, а також проект зеленого району у Ванкувері.

Список використаної літератури

1. Вахштайн В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации [Электронный ресурс] / В. Вахштайн // Социолог. образование. – 2003. – Т. 3. – № 3. – Режим доступа : <http://sociologica.hse.ru/Articles.html>
2. Желнина А. «Здесь как музей»: торговый центр как общественное пространство [Электронный ресурс] / А. Желнина. – Режим доступа : <http://newstreetuniver.livejournal.com/183462.html>
3. Карпов А. Е. Различение. Пространство в городе [Электронный ресурс] / А. Е. Карпов // Социолог. обозрение. – 2001. – Т. 1. – № 2. – Режим доступа : <http://www.sociologica.ru/Journal/02sta1.pdf>
4. Лефевр А. Идея для концепции нового урбанизма [Электронный ресурс] / А. Лефевр // Социолог. обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 3. – Режим доступа : <http://club.fom.ru/books/doc1607071034.pdf>
5. Публичное пространство в социологии города. Проблемы публичного пространства в Петербурге. Лекция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.urban-club.ru/?p=89>
6. Филиппов А. Ф. Социология пространства [Электронный ресурс] / А. Ф. Филиппов // Логос. – 2002. – № 2. – Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_2/09.html
7. Шманкевич Т. «Сжимающийся» город – новая сегрегация / Т. Шманкевич // Байкальская Сибирь: из чего складывается стабильность. – М. ; Иркутск : Наталис, 2005. – С. 295– 307.